

Jordanka
Georgiewa-Okoń

**Turczyzmy
w bułgarskich dialektach
południowo-wschodnich**
Dialekty rodopskie
i wschodnie
dialekty rupskie

Turczyzmy w bułgarskich dialektach południowo-wschodnich

Dialekty rodopskie i wschodnie dialekty rupskie

JORDANKA GEORGIEWA-OKOŃ

Turcyzmy w bułgarskich dialektach południowo-wschodnich

Dialekty rodopskie i wschodnie dialekty rupskie

KRAKÓW

© Copyright by Jordanka Georgiewa-Okoń, 2019

Recenzent

Anna Parzymies

Redakcja

Kinga Paraskiewicz

Projekt okładki

Marta Jaszczyk

ISBN 978-83-8138-135-2

<https://doi.org/10.12797/9788381381352>

Publikacja dofinansowana przez Wydział Filologiczny Uniwersytetu Jagiellońskiego

KSIĘGARNIA AKADEMICKA

ul. św. Anny 6, 31-008 Kraków

tel./faks: 12 431-27-43, 12 421 13 87

e-mail: akademicka@akademicka.pl

Księgarnia internetowa: www.akademicka.pl

Spis treści

WPROWADZENIE.....	9
DIALEKTY BULGARSKIE	11
Uwagi wstępne	11
Dialekty rodopskie i wschodnie dialekty rupskie	12
DIALEKTY TURECKIE NA BAŁKANACH.....	13
ZAPOŻYCZENIA TURECKIE.....	15
Adaptacja fonetyczna zapożyczeń tureckich.....	16
Samogłoski.....	16
Spółgłoski	18
Adaptacja morfologiczna zapożyczeń tureckich	23
Rzeczowniki	24
Przymiotniki	30
Przysłówki	34
Wyrażenia wykrzyknikowe	34
Partykuły	34
Spójniki	34
Zaimki i liczebniki	35
Czasowniki.....	35
ŹRÓDŁA.....	41
WYKAZ SKRÓTÓW	42
ZNAKI UŻYWANE W TRANSKRYPCJI WYRAZÓW BULGARSKICH	43
MATERIAŁ LEKSYKALNY.....	44
Rzeczowniki	45
Nazwy anatomiczne i elementy fizjologii	46
Terminologia rodzinna.....	47
Nazwy osób, nazwy opisujące cechy charakteru, zachowań ludzkich, stosunek do innych ludzi i rzeczywistości, przezwiska	49
Imiona własne i etnonimy.....	59

Choroby i dolegliwości	60
Rozrywka, gry, zabawy	62
Instrumenty muzyczne	64
Gospodarstwo domowe, sprzęty domowe, utensylia.	64
Nazwy obiektów i rezultatów czynności	75
Żywność, napoje	79
Użytki	82
Odzież, obuwie, materiały, ozdoby	82
Terminologia botaniczna	88
Nazwy związane z rolnictwem (uprawa roślin i hodowla zwierząt).....	93
Nazwy zwierząt, ptaków, ryb i owadów.....	94
Nazwy zbiorowości	98
Nazwy czynności.....	100
Nazwy wykonawców zawodów i wykonawców czynności	104
Nazwy związane z budownictwem	109
Terminologia militarna	112
Jednostki miar, wag i środki płatnicze.....	113
Nazwy dotyczące czasu.....	114
Elementy przyrody.....	115
Nazwy miejsc	116
Zjawiska meteorologiczne.....	123
Pierwiastki, minerały, związki chemiczne	127
Medykamenty	128
Tytuły i urzędy	128
Terminologia religijna, obrzędy, wierzenia, przesady, obyczaje.....	128
Nazwy abstrakcyjne	131
Przymiotniki	142
Przysłówki	160
Przysłówki określające czas.....	160
Przysłówki określające miejsce.....	161
Przysłówki określające ilość.....	162
Przysłówki określające sposób.....	163
Wyrażenia wykrzyknikowe	169
Partykuły.....	173
Spójniki.....	174
Zaimki.....	176
Liczebniki	176
Czasowniki	177
Czasowniki stanowe.....	177
Czasowniki procesywne	178
Czasowniki kauzatywne	181
Czasowniki czynnościowe	182
Czasowniki aktywności psychicznej.....	191

BIBLIOGRAFIA	195
Źródła dialektalne	195
Dialekty rodopskie i wschodnie dialekty rupskie	195
Inne źródła dialektalne	196
Inne źródła	199
Literatura przedmiotu.....	199
INDEKS TURCYZMÓW W DIALEKTACH BUŁGARSKICH.....	213

Wprowadzenie

Celem niniejszej pracy jest przedstawienie, w ujęciu klasyfikacji gramatyczno-semantycznej, podstawowego korpusu turcyzmów funkcjonujących w południowo-wschodnich dialektach bułgarskich – wschodnich dialektach rupskich i dialektach rodopskich. W okresie kształtowania się normy literackiej języka bułgarskiego ogólna tendencja do rezygnowania z wyrazów tureckich na rzecz słów pochodzenia słowiańskiego nie przeszkodziła im funkcjonowaniu w dialektach i w mowie potocznej. Skupiając uwagę na materiale leksykalnym starałam się odszukać i przeanalizować obecność turcyzmów w obszarach językowych dotyczących poszczególnych dziedzin działalności ludzkiej. Ekscerpcja materiału została dokonana z ograniczonej, acz obszernej grupy ponad 120 źródeł. Są to słowniki gwar bułgarskich, opracowania twórczości ludowej w ramach danego obszaru dialektalnego, jak również słowniki języka bułgarskiego z XIX i XX w. (w charakterze pomocniczym). Interesujące są tutaj różnice dot. fonetyki i semantyki zapożyczeń w aspekcie arealnym oraz diachronicznym.

Badania nad semantyką zapożyczeń tureckich w językach bałkańskich były w ciągu ostatnich lat przedmiotem większego zainteresowania językoznawców różnych krajów. Dlatego też może dziwić fakt, że dotychczas nie zostały przeprowadzone przez badaczy języka bułgarskiego. Wyniki badań mogą stać się inspiracją do studiów porównawczych zarówno na gruncie języka bułgarskiego jak i w szerszej skali na gruncie ogólnobałkańskim.

Dialekty bułgarskie jako źródło materiału leksykalnego pochodzenia tureckiego były traktowane marginalnie przez badaczy zajmujących się tą problematyką, skupiających się głównie na języku literackim i pracach opisujących ten język¹. Celem tej pracy jest więc wyodrębnienie i przedstawienie wyrazów pochodzenia tureckiego w dialektach bułgarskich i pokazanie mnogości wariantów fonetycznych i semantycznych z wyodrębnieniem semantyki zawartej w dialektach, pokazanie całego bogactwa polisemii i homonimii dialektów języka bułgarskiego. Część wyrazów, wskazywanych

¹ Największe dzieło traktujące o turcyzmach w języku bułgarskim *A Dictionary of Turkisms in Bulgarian*, autorstwa Alfa Grannesa, ze słowników dialektalnych korzysta tylko w przypadkach, jeżeli dany leksem nie został odnotowany w słownikach języka bułgarskiego. Oznacza to, że jeżeli dany wyraz występuje w źródle dialektalnym i jest poświadczony w którymś ze słowników języka bułgarskiego, znajdzie się on w słowniku Grannesa, jednak podane znaczenie będzie pochodzić ze słowników literackich bez uwzględnienia znaczenia dialektalnego.

w źródłach jako wyrazy pochodzenia tureckiego, została pominięta z powodu niepewnej etymologii. Winny one być podstawą dalszych badań etymologicznych.

Należy też zaznaczyć, że nie jest możliwe przedstawienie wszystkich turcyzmów funkcjonujących w dialektach bułgarskich, ponieważ istotna część źródeł dialektałnych traktuje turcyzmy jako „obce” elementy leksykalne i często nie są uwzględniane w słownikach gwar. Może to więc dawać nieprawdziwy obraz o stanie leksyki danego dialektu.

Praca składa się z dwóch głównych części – części teoretycznej i prezentacji materiału leksykalnego. W części teoretycznej opisano rozmieszczenie geograficzne południowowschodnich gwar bułgarskich z omówieniem zmian, które nastąpiły w procesie adaptacji zapożyczeń tureckich w dialektach języka bułgarskiego. W tej samej części przedstawione zostały też źródła, z których ekscerpowano materiał leksykalny wraz z wykazem skrótów używanych w pracy obejmującym skróty na oznaczenie poszczególnych źródeł, skróty gramatyczne oraz skróty geograficzne.

Część drugą stanowi prezentacja materiału leksykalnego podzielonego wedle kategorii gramatycznych, a w ramach poszczególnych kategorii na grupy semantyczne. Termin „turcyzm” używany jest tutaj w szerokim znaczeniu i oznacza każdy wyraz, który przeszedł do języka bułgarskiego za pośrednictwem języka tureckiego, bez względu na jego pochodzenie w języku tureckim. Są to wyrazy tureckie, lecz również wyrazy, które są zapożyczeniami w języku tureckim. Dotyczy to głównie zapożyczeń z języka arabskiego i perskiego, ale także z języka greckiego i języków zachodnioeuropejskich. Wszystkie wyrazy, które weszły do języka bułgarskiego za pośrednictwem języka tureckiego i mają postać fonetyczną turecką, nie są zapożyczeniami perskimi, arabskimi czy orientalizmami, lecz zapożyczeniami tureckimi w języku bułgarskim.

Na końcu zamieszczono indeks wszystkich wyrazów bułgarskich pochodzenia tureckiego, zawartych w niniejszej pracy.

Dialekty bułgarskie

Uwagi wstępne

Językiem bułgarskim mówi się we wschodniej części Półwyspu Bałkańskiego. Na północy użytkownicy tego języka stykają się z językiem rumuńskim, ponieważ granica językowa biegnie wzdłuż rzeki Dunaj do Silistry, następnie przechodzi przez Dobrudżę i dochodzi do Morza Czarnego. W przeszłości w Dobrudży północnej (rumuńska część Dobrudży) zamieszkiwała ludność bułgarska, jednak po traktatach z 1941 r. została ona przesiedlona do Dobrudży południowej (bułgarska część Dobrudży), w miejsce wysiedlonej ludności rumuńskiej (Grăncarov 1998: 427). Na wschodzie jest Morze Czarne. Granica południowa nie jest wyraźnie określona, ponieważ nie jest wiadomo, jaka bułgarska ludność zamieszkuje obecnie Trację grecką i turecką. Władze tureckie i greckie wysiedliły w ciągu kilku dziesięcioleci XX wieku znaczną część ludności bułgarskiej, nie jest więc znany obecny skład etniczny Tracji za współczesną granicą bułgarsko-turecką i bułgarsko-grecką.

Na zachodzie język bułgarski graniczy z językiem serbskim bez wyraźnie określonej granicy. Wspólne pochodzenie i wielusetletnie nieprzerwane wzajemne kontakty są przyczyną powstania tak zwanych dialektów przejściowych. Są one świadectwem braku stabilnych granic politycznych w czasach, kiedy formowały się narody. Podobny przejściowy charakter zresztą mają dialekty między Polską a Czechami, Polską a Białorusią, Polską a Ukrainą.

Do dialektów języka bułgarskiego zalicza się również część dialektów macedońskich, które reprezentują wszystkie cechy charakterystyczne bułgarskiego systemu językowego (Stojkov 1993: 77).

Bułgarskie dialekty terytorialne kształtowały się dzięki złożonym językowym procesom integracji i dyferencjacji. Podobnie jak w przypadku każdego języka dzisiejsze dialekty bułgarskie zachowują ślady dawnego przedfeudalnego podziału plemiennego Słowian bułgarskich, jak i późniejszego feudalnego podziału terytorialnego państwa bułgarskiego przez wszystkie okresy jego istnienia od powstania pierwszego państwa bułgarskiego do końca panowania Osmanów na tych terenach. Szczególny wpływ na sytuację etnograficzną Bułgarii miała ekspansja osmańska. Z końcem XIV wieku Osmanowie opanowali całkowicie terytorium bułgarskie i już w pierwszych dziesięcioleciach ich panowania niektóre terytoria całkowicie zatraciły swój bułgarski charakter. W Bułgarii północno-wschodniej były to tereny Deliorman, Tuzłuk i niskie partie wschodniej części Starej Płaniny, w Bułgarii południowo-wschodniej natomiast prawie cała Nizina Tracka i Rodopy wschodnie. Od XVI w. i szczególnie w XVII w. Bułgarzy stopniowo

zaczęli ponownie osiedlać się na równinach jako sezonowi, a w późniejszych czasach jako stali pracownicy w majątkach tureckich, lub jako samodzielni rolnicy.

Wielkie zmiany na ziemiach bułgarskich przyniosły również masowe akcje islami-zacji w XVI wieku w Rodopach, Łoweczu, Teteweniu, i Gerłowie. Cześć Bułgarów na tych ziemiach przyjęła islam, cześć natomiast wyemigrowała. Znaczące były zmiany w Bułgarii północnej po nieudanym powstaniu tyrnowskim w 1598 r. W XVII po nieudanym powstaniu cziprowskim w 1688 r. znaczne części Bułgarii północno-zachodniej były prawie wyludnione z ludności bułgarskiej. Części ludności wymordowano, część natomiast wyemigrowała do Banatu.

Znaczne ruchy ludności były dokonywane w XVIII i XIX wieku do wyzwolenia Bułgarii z niewoli tureckiej w 1878 r. Podczas wojen między Rosją a Turcją liczne grupy głównie z Bułgarii wschodniej emigrowały do Rumunii, Besarabii, na Krym, etc. Po wyzwoleniu natomiast zaczęły się ruchy migracyjne ludności tureckiej, która zwalniała ziemie zasiedlane przez Bułgarów z gór. W tym okresie nawet część Bułgarów z Banatu powróciła na swe dawne ziemie ojczyste. Migracje ludności bułgarskiej i ruchy przesiedleńcze trwały dalej w wieku XX aż do przesiedlenia Bułgarów z Dobrudży północnej w 1941 roku (Stojkov 1993: 78-81). Obecnie interesujące nas południowo-wschodnie terytoria dialektalne są zasiedlone przez jednorodną ludność słowiańską.

Dialekty rodopskie i wschodnie dialekty rupskie

Dialekty rodopskie i wschodnie dialekty rupskie stanowią część dużej grupy dialektów rupskich, które z kolei są częścią dialektów wschodnich. Dialekty rupskie zajmują południową część równiny Trackiej, Strandżę, Trację grecką i turecką, Rodopy oraz cały okręg Goce Delczew. Na zachodzie granicę stanowi tzw. granica jaci², przebiegająca z Nikopolu nad Dunajem do Sołunia nad Morzem Egejskim, na południu – Morze Egejskie i Morze Marmara, a na wschodzie – Morze Czarne. Na zachodzie dialekty rupskie graniczą z inną grupą dialektów wschodnich, z tzw. dialektami bałkańskimi. Dialekty rupskie dzieli się na trzy duże grupy: wschodniorupskie, rodopskie i zachodniorupskie. Interesujące nas wschodnie dialekty rupskie obejmują terytoria na wschód od Rodopów w górach Strandża i na równinie Trackiej, rodopskie natomiast obejmują całe góry Rodopy. Dialekty te wyróżniają się szeregiem specyficznych cech. Poniżej przedstawiam cechy dotyczące fonetyki, istotne z punktu widzenia niniejszego opracowania. Charakterystykę dialektów podaję głównie w oparciu o *Bălgarska dialektologija* Stojko Stojkova (Stojkov 1989). W dialektach rodopskich i wschodnich dialektach rup-

² Granica jaci (bułg. ятова граница) jest najważniejszą izoglosą języka bułgarskiego, rozdzielającą dialekty zachodnie od dialektów wschodnich. W dialektach zachodnich jać (ѣ) jest wymawiany jako *e* (бел – бели), w dialektach wschodnich zaś w określonych warunkach, a w niektórych dialektach zawsze, jako *‘a* (бял – бели). Jest to jedyna fonetyczna izoglosa, która tak precyzyjnie dzieli dialekty bułgarskie.

skich można zaobserwować następujące cechy charakterystyczne interesujące nas ze względu na występowanie w turcyzmach³:

- scs. *ѣ* > 'a w pozycji pod akcentem przed sylabą z samogłoską welarną i scs. *ѣ* > *ä* w pozycji przed sylabą z samogłoską palatalną. W dialektach rodopskich niezależnie od pozycji scs. *ѣ* > *ä*⁴. W turcyzmach w dialektach rodopskich *ä* pojawia się w sufiksach *-lijä-*, *-džijä-/čijä*, ponadto w wielu przypadkach *ä* < *â* i *ä* < *ā* (*nikäh* 'dar od pana młodego' = tur. *nikâh* 'ts.')
- redukcją nieakcentowanych samogłosek
- redukcją nieakcentowanego *e* w 'ä
- Występowanie samogłoski *ô* (szerokie *o*), która jest kontynuantem 4 samogłosek staro-cerkiewno-słowiańskich: Ѣ, Ъ, А, Ꙗ przy czym kiedy występuje zamiast А, Ъ spółgłoska poprzedzająca jest na ogół miękka.
- 'a w pozycji po palatalnej spółgłosce > *ä*
- szeroko rozpowszechniona labializacja *i* > *u*
- występowaniem palatalnych spółgłosek we wszystkich pozycjach
- zmiękczeniem spółgłosek pod wpływem następujących *e* i *i*
- *h* > *j* w pozycji przed spółgłoską lub w wygłosie wyrazu (*kabajat* = tur. *kabahat*, *čejre* = tur. *çehre*, etc.)
- asymilacja *d* w grupie *dn* > *nn*
- *t'* > *k'* i *d'* > *g'* w wygłosie
- stały akcent na pierwszej sylabie rzeczowników i czasowników.

Dialekty tureckie na Bałkanach

Dialekty osmańsko-tureckie dzieli się na dwie grupy: 1. dialekty anatolijskie 2. dialekty bałkańskie. Jest to podział wedle kryterium geograficznego i jest jak dotąd jedynym bezspornym podziałem dialektów tureckich. Dialekty anatolijskie są lepiej przez dialektologię turecką zbadane od dialektów bałkańskich (Stachowski 1973). Brak również jednej uznawanej przez wszystkich badaczy klasyfikacji. Te dwie grupy dialektów różnią się między sobą pod względem fonetycznym, gramatycznym i leksykalnym. Dotyczy to w głównej mierze leksyki, dość często bowiem w tureckich dialektach bałkańskich występują wyrazy nieznane w dialektach anatolijskich, lub mające inne znaczenie (Eren 1974: 410).

³ Więcej o charakterystyce wschodnich dialektów rupskich i dialektów rodopskich patrz Stojkov 1987: 120-143.

⁴ Uważa się, że jest to najbardziej archaiczna kontynuacja scs. *ѣ*. Szeroka samogłoska *ä* była zapisywana w starszych pracach dialektologicznych zazwyczaj dwoma znakami *ea* ponieważ uważano wówczas, że jest to dyftong.

Jak sama nazwa wskazuje dialekty anatolijskie obejmują dialekty tureckie Półwyspu Anatolijskiego, dialekty bałkańskie natomiast obejmują dialekty tureckie Adrianopola, Bułgarii, Macedonii, Bośni, Ada Kale, Albanii i Grecji. Podział dialektów bałkańskich przeprowadzono wedle kryteriów historyczno-językowych i językowo-geograficznych. Jest to klasyfikacja zaproponowana przez Gy. Németha (Németh 1956; Németh 1961: 22), wedle której tureckie dialekty bałkańskie dzieli się na dwie grupy – grupę zachodnią i grupę wschodnią. Grupa zachodnia zachowała w systemie fonetycznym pewne cechy archaiczne:

1. Wygłosowe *-ı, -u, -ü* są wymawiane jako *-i*, np.: *kapi* (lit. kapi), *kuyi* (lit. kuyu), *küpri* (lit. köprü), *bozaci* (lit. bozaci).
2. Czteropostaciowy sufiks *-miş, -mış, -muş, -müştü* występuje zawsze z samogłoską *i*, np.: *olmiş* (lit. olmuş), *almiş* (lit. almış), *ölmüş* (lit. ölmüş).
3. *ı* w ostatniej sylabie zamkniętej, np.: *benâm* (lit. benim), *dilsâs* (lit. dilsiz).
4. Występowanie *o* i *u* zamiast *ö* i *ü*, np.: *dort* (lit. dört), *gun* (lit. gün).
5. Sufiks liczby mnogiej występuje zawsze w formie *-ler*, np. *tuterler* (lit. tutarlar).
6. Zmiana *ö > ü* w niektórych wyrazach, np.: *çüpek* (lit. köpek), *ürdek* (lit. ördek).
7. Wymowa *g* w śródgłosie, np.: *sogan* (lit. soğan [soan]), *dag* (lit. dağ [da:]).
8. Sufiks praesens *-Iyor* ma postać *-((I)y* lub *-(A)y*, np.: *aglay* (lit. ağlıyor), *sevey* (lit. seviyor).
9. Zmiana palatalnych *k', g' > ç, dž*, np.: *džüz* (lit. göz), *çüpri* (lit. köprü).

Klasyfikacja wedle cech fonetycznych jest bardzo istotna w badaniach nad zapożyczeniami tureckimi w językach bałkańskich, ponieważ zapożyczenia te wykazują cechy fonetyczne właściwe dialektom bałkańskim. Poniżej przedstawiam zestawienie cech dialektów wschodnich i zachodnich:⁵

	dialekty wschodnie	dialekty zachodnie
1	<i>-ı, -u, -ü</i>	<i>-i</i>
2	<i>-miş, -mış, -muş, -müştü</i>	<i>-miş</i>
3	<i>i</i> (w sylabach zamkniętych)	<i>ä</i>
4	<i>ö, ü</i>	<i>o, u</i>
5	„regularna” harmonia wokaliczna	palatalny wokalizm w przypadku suf. pl. <i>-ler</i>
6	<i>ö</i>	<i>ü</i> w niektórych wyrazach
7	<i>-g-, -g > ğ > ø</i> lub <i>j</i>	pozostaje <i>-g- -g</i>
8	praesens <i>-(I)yor</i>	praesens <i>-(I)y / -(A)y</i>
9	<i>k', g'</i>	<i>k' > t' (ç) / g' > d (dž)</i>

Część wyżej wymienionych cech fonetycznych charakterystycznych dla zachodnich dialektów tureckich (1, 3, 4, 5, 6, 7, 9) można odnaleźć również w niektórych zapożyczeniach tureckich w dialektach bułgarskich.

⁵ Zestawienie cech tureckich dialektów bałkańskich wschodnich i zachodnich podaje za Kapplerem (Kappler 2002: 829).

ZapóŹyczenia tureckie

ZapóŹyczenia tureckie, funkcjonujące w języku bułgarskim, są następstwem długo-trwalych kontaktów językowych między Bułgarami a Turkami osmańskimi. W okresie osmańskiego panowania na Bałkanach doszło do przeniknięcia znacznej liczby leksemów z języka tureckiego do języka bułgarskiego. Język bułgarski i język turecki znajdowały się w pewnej zaleŹności hierarchicznej, która określała główny kierunek wpływów językowych (z tureckiego do bułgarskiego).

Język turecki wpływał na dialekty języka bułgarskiego (w ramach terytorium współczesnego państwa bułgarskiego i poza nim) na przestrzeni kilku wieków, przez co do języka trafiła znaczna liczba zapóŹyce. Część zapóŹyce weszła do języka w wyniku osmańskiego wpływu kulturowego, część natomiast jest wynikiem mniejszego lub większego bilingwizmu ludności bułgarskiej. Wpływ ten trwał nieprzerwanie do XIX w. Na przestrzeni wielu stuleci styczności języka bułgarskiego z językiem tureckim trwał proces ciągłej infiltracji do dialektów języka bułgarskiego wyrazów związanych z turek kulturalną, organizac wojskową i administrac. Zdaniem Stojkova (Stojkov 1968: 435) proces zapóŹyce leksykalnych z języka tureckiego by najsilniejszy podczas pierwszych trzech stuleci panowania osmańskiego – do XVII, jkkolwiek trwał do lat dwudziestych XIX wieku. Data ta jest granic procesu przyjmowania zapóŹyce tureckich do języka bułgarskiego (Mirčev 1978: 76).

Kiedy z jednego języka do innego przechodzi znaczna ilość wyrazów, tak jak to ma miejsce w przypadku turcyzmów w języku bułgarskim, w procesie zapóŹyce leksykalnych obserwowane są dwie fazy: pierwsza zaczyna się adaptac morfologiczną, tzn. podporządkowaniem wyrazu okrełonej grupie gramatyczno-leksykalnej i dopasowaniem do odpowiednich kategorii gramatycznych – rodzaju, liczby, etc. W drugiej fazie – asymilacji morfologicznej – wyrazy podlegają różnym przemianom sufiksalnym i prefiksalnym aŹ stan się podstaw słowotwórstwa, tzn. produktywnymi podstawami, które acz się z sufiksami i prefiksami systemu słowotwórczego języka bułgarskiego. Częścią procesu asymilacji są równieŹ sufiksy, które będąc częścią składową sporej części podobnych (pod wzgłdem typologii) zapóŹyce zyskują duŹ samodzielność i stają się bardzo aktywne w języku bułgarskim. aczc się z podstawami rodzimymi, stają się podstaw oryginalnego słowotwórstwa (Kjuvlieva 1980: 87).

Ogólna liczba haseł w zaprezentowanym materiale leksykalnym wynosi ok. 3000. Warto podkreślić, Źe w Źródłach nie odnotowano istotnej części turcyzmów, które funkcjonują we współczesnym języku ogłnibułgarskim. MoŹe to wynikać stąd, Źe w Źródłach podawane są głównie wyrazy, które są pełnymi dialektyzmami lub dialektyzmami fonetycznymi, morfologicznymi, słowotwórczymi, znaczeniowymi, czy teŹ dialektyzmami nominalnymi⁶.

⁶ Jest to częsta praktyka przy tworzeniu słowników dialektalnych języka bułgarskiego, poniewŹ pozwala w sposób bardziej syntetyczny dokonać charakterystyki leksykalnej dialektu poprzez

Adaptacja fonetyczna zapożyczeń tureckich

Zapożyczenia tureckie w dialektach języka bułgarskiego mają na ogół jasną strukturę fonetyczną, nie odbiegającą najczęściej od pierwowzoru tureckiego. Zdarzają się jednak zmiany fonetyczne wyrazów, które wynikają z jednej strony z procesu adaptacji fonetycznej do systemu fonetycznego języka bułgarskiego i dialektów, z drugiej zaś stąd, że dany wyraz był zapożyczany z dialektów tureckich, a nie z literackiego języka osmańskiego. W tym celu konieczne jest przedstawienie nie tylko zmian fonetycznych turcyzmów w kontekście adaptacji fonetycznej, lecz również pewnych tendencji, którym poddawane są wyrazy tureckie na gruncie tureckim w ramach dialektów bałkańskich.

W większości zapożyczenia tureckie w dialektach języka bułgarskiego zachowują jasną strukturę fonetyczną i morfologiczną, część z nich jednak poddawana jest szeregu zmianom fonetycznym w procesie adaptacji do systemu fonetycznego języka bułgarskiego. Jest to z jednej strony proces, w którym obce elementy poddają się prawom rządzącym językiem słowiańskim, z drugiej zaś w bułgarskim systemie fonetycznym powstają zmiany będące wynikiem działania fonetyki tureckiej. Zmiany fonetyczne dotyczące zapożyczeń tureckich powstają głównie za sprawą różnic między systemami fonetycznymi języka bułgarskiego i tureckiego⁷ i koniecznością adaptacji do bułgarskiego systemu fonetycznego. Zmianom podlegają zarówno samogłoski jak i spółgłoski.

Samogłoski

System samogłoskowy języka tureckiego różni się od systemu języka bułgarskiego i rządzą nim inne prawa. Przede wszystkim język turecki posiada 8 samogłosek *a ı e i u ü o ö*. Jest to język, w którym rządzą prawa harmonii wokalnej, polegającej na dostosowaniu samogłosek z sylab niepierwszych do samogłoski z sylaby poprzedzającej pod względem miejsca i sposobu artykulacji. Dlatego sufiksy tureckie tworzące derywaty mają kilka postaci fonetycznych używanych w zależności od potrzeb fonetycznych danego wyrazu. Ten bogaty system samogłoskowy w zapożyczeniach ulega uproszczeniom i czasem daleko idącym zmianom⁸. Samogłoski, które występują w języku bułgarskim na ogół pozostają bez zmian, gdyż mieszczą się w systemie fonetycznym języka. Takimi fonemami są *a o e i ı*. Mają one swoje odpowiedniki w języku bułgarskim i nie są one trudne w wymowie. Inaczej traktowane są *ü i ö*, które są obce, nie ma dla nich miejsca w systemie fonetycznym języka bułgarskiego i zawsze pod-

prezentowanie tylko wyrazów, które różnią się od literackich lub są charakterystyczne tylko dla danego dialektu.

⁷ Literacki system fonetyczny języka tureckiego posiada 29 fonemów: 8 samogłosek i 21 spółgłosek, natomiast bułgarski literacki system fonetyczny posiada 6 samogłosek i 22 podstawowych spółgłosek (oraz 17 palatalizowanych wariantów).

⁸ Szerzej w tej kwestii zob. Georgiewa-Okon 2011: 41-45.

legaj zmianom. Samogłoska *ö* najczęściej jest realizowana w języku bułgarskim jako *o* z palatalizowan spólglósk poprzedzającą, np.: *g'ovde* = tur. *gövdē*, *g'os* = tur. *göz*, *g'osa* = tur. dial. *göse*, *g'ol* = tur. *göl*, *k'osē* = tur. *köşe*, lub w nagłosie wyrazu z prejotacj, np.: *jors* = tur. *örs*, *jošür* = tur. *öşür*. Analogicznie samogłoska *ü* realizowana jest najczęściej jako *u* z palatalizowan spólglósk poprzedzającą, lub z prejotacj w nagłosie, np.: *b'ulb'ül* = tur. *bülbül*, *g'ug'üm* = tur. *güğüm*, *g'ul* = tur. *göl*, *južuret'* = tur. *üçüret*.

Samogłoski *a*, *o*, *u*, *e*, *i* rzadko podlegają zmianom poniewaŹ ich artykulacja nie odbiega szczególnie od artykulacji odpowiednich samogłosek bułgarskich. Zdarza się, Źe nieakceptowane samogłoski podlegają redukcji *e* > *i*, *o* > *u*, *a* > *ä*, *u* > *o*, *ä* > *a*, np.: *dälgä* = tur. *dalga*, *gimije* = tur. *gemi*, *gizmé* = tur. *gezme*, *čubānin* = tur. *çoban*, *hasām* = tur. *hısm*, *čakām* = tur. *çıkım*, *čatarāk* = tur. dial. *çatırık*, etc. Warto przy tym zwróci uwagę, Źe zjawisko to jest spotykane równieŹ w dialektach anatolijskich i rumelijskich języka tureckiego⁹.

Wypadanie samogłosek

Wypadanie samogłosek w wyrazach pochodzenia tureckiego w dialektach języka bułgarskiego jest zjawiskiem stosunkowo rzadkim. Najczęściej wypadają samogłoski nagłosowe, np. *laítka* (< *alaítka*) = tur. *halayık*. Rzadziej wypadają samogłoski w śródgłosie, np. *apsandžija* = tur. *hapishaneci*. Nie jest wykluczone, Źe wypadanie niektórych samogłosek dokonywało się jeszcze na gruncie dialektów tureckich¹⁰. Regularnie wypadają tureckie samogłoski protetyczne, np.: *skéle* = tur. *iskele*, *škembé* = tur. *işkembe*, *smarlamá* = tur. *ısmarlama*. Wypadnięcie samogłosek protetycznych prawdopodobnie nastąpiło na gruncie bułgarskim i ogólnie bałkańskim, bowiem w tureckim języku literackim i w dialektach języka tureckiego samogłoski protetyczne są wymawiane. Wypadanie samogłosek protetycznych jest odnotowywane w języku bułgarskim, macedońskim, serbskim i rumuńskim (Jašar-Nasteva 2001: 182; Şaineanu 1900: 46).

Dodawanie samogłosek

Dodawanie samogłosek jest zjawiskiem stosunkowo rzadkim w przypadku zapoŹyżeń tureckich w dialektach bułgarskich. Jest kilka przykłdów, gólwnie w dialektach rodopskich, np.: *čekežék* = tur. *çekçek*, *harašlāk* = tur. *harçlık*, *ižirō* = tur. *icra*, *paramāk* = tur. *parmak*, *tumurúk* = tur. *tomruk*.

Kontrakcja samogłosek

W przypadkach, kiedy w wyrazach tureckich pojawiają się dwie samogłoski obok siebie (często po wypadnięciu spólglóski interwokalicznej), co doprowadza do pełnej kontrakcji, np.: *g'um* (< **g'uum*) = tur. *güğüm*, *dermendžija* (< **deärmendžija*) = tur. *değirmenci*, *net* = tur. *niyet*.

⁹ Przykłdem moŹe by tzw. „alternacja *a* ~ *i*” obserwowana najczęściej w przypadku nieakcentowanych samogłosek w pierwszej sylabie.

¹⁰ W tureckim języku mówionym w szybkiej wymowie często moŹna zauwaŹy wypadnięcie samogłosek. Por. *burda* < *burada*, *nerde* < *nerede*.

Harmonia wokaliczna

Najogólniej ujmując w zapożyczeniach nie występuje zjawisko harmonii wokalicznej, charakterystyczne dla współczesnego języka tureckiego¹¹. Dotyczy to głównie harmonii labialnej, polegającej na tym, że wyraz może przyjmować dalsze sufiksy tylko z samogłoskami labialnymi, np. *göz* 'oko', *gözlük* 'okulary', *ön* 'przód', *önlü* 'przedni'. Z jednej strony wynika to z faktu, że omawiane zjawisko, powszechne we współczesnej tureczyźnie, utrwaliło się stosunkowo późno, bo dopiero od drugiej połowy XVIII w. i to tylko w języku literackim i w dialektach wschodniobałkańskich (Stachowski 1973: 63). Z drugiej zaś jego przyczyn można upatrywać w zmianach fonetycznych, które dokonały się na gruncie bułgarskim. Stąd czteropostaciowy sufiks turecki do tworzenia nazw zawodów *-cı, -ci, -cu, -cü* (*-çı, -çi, -çü, -çu* do spółgłosek bezdźwięcznych) ma tylko jedną postać na gruncie bułgarskim: *-dži -džija*, ze spółgłoską dźwięczną i *-či -čija* ze spółgłoską bezdźwięczną. Sufiks ten, bardzo produktywny w języku tureckim, jest produktywny również na gruncie bułgarskim. Dodawany jest nie tylko do wyrazów tureckich, lecz również do wyrazów słowiańskich. Sufiks *-li, -lı, -lu, -lü*, tworzący w języku tureckim zarówno przymiotniki jak rzeczowniki, pierwotnie występował tylko w dwóch wariantach (przedni i tylny) nielabialnych. We współczesnym tureckim języku literackim sufiks ten występuje w czterech postaciach (dwa labialne i dwa nielabialne), o użyciu których decyduje charakter samogłoski w ostatniej sylabie wyrazu, do którego dodawany jest sufiks. W języku bułgarskim występuje tylko jedna postać *-li, -lija* zarówno po samogłoskach płaskich, jak i okrągłych. W zapożyczeniach tureckich w języku bułgarskim wyrazy z tym sufiksem są zarówno przymiotnikami jak rzeczownikami i podobnie jak sufiks *-dži -džija* dodawany jest nie tylko do wyrazów tureckich, lecz również do wyrazów słowiańskich. Sufiks prywatny *-siz, -süz, -süz, -suz* funkcjonuje w języku bułgarskim jako *-săz*, względnie *-săzin*, dodawany wyłącznie do wyrazów tureckich.

Ciekawy jest natomiast turecki sufiks *-lık, -lik, -lük, -luk*, który w języku bułgarskim występuje aż w trzech postaciach: *-luk, -lăk* (w dialektach rodopskich również *-lôk*), *-lik*. Tutaj na ogół prawa harmonii wokalicznej są przestrzegane, zgodnie z regułami rządzącymi w dialekcie, z którego zostały zapożyczone poszczególne wyrazy.

Spółgłoski

Część spółgłosek w zapożyczeniach tureckich w dialektach języka bułgarskiego została zmieniona w procesie adaptacji do bułgarskiego systemu fonetycznego¹². Najwięcej zmian zaobserwować można w przypadku *h, ğ, y* [*j*], *c* [*dž*]. Niektóre zanikają lub przechodzą w spółgłoskę podobną artykulacyjnie.

¹¹ Harmonia wokaliczna zapożyczeń tureckich w dialektach języka bułgarskiego została zachowana tylko w przypadku wyrazów, w których nie nastąpiły żadne zmiany samogłoskowe, lub kiedy zmiany te nie przeciwstawiają się regule, np.: *bil'bil* = tur. *bülbül*, *tutun* = tur. *tütün*, etc.

¹² Szerzej w tej kwestii zob. Georgiewa-Okon 2012: 125-133.

Bibliografia

Žródła dialektalne

Dialekty rodopskie i wschodnie dialekty rupskie

- 1890a = Hristovič G. „Materiali za izučavane na bǎlgarskata fauna”. *Sbornik za narodni umotvoreniija nauka i knižnina* II: 185-225.
- 1890b = Georgiev St. „Rodopite i Rilskata planina i nivnata rastitelnost”. *Sbornik za narodni umotvoreniija, nauka i knižnina* III: 324-354.
- 1891 = Georgiev St. „Rodopite i Rilskata planina i nivnata rastitelnost”. *Sbornik za narodni umotvoreniija, nauka i knižnina* IV: 529-585.
- 1892 = Georgiev St. „Rodopite i Rilskata planina i nivnata rastitelnost”. *Sbornik za narodni umotvoreniija, nauka i knižnina* V: 311-354.
- 1905 = Georgiev M. „Arnautite i mǎrvacite v s. Bracigovo”. *Izvestija na seminara po slavjanska filologija* I: 117-140.
- 1936 = Mladenov St., Kodov Hr. „Bit i ezik na trakijskite i maloazijskite Bǎlgari. Čast II Ezik”. *Trakijski sbornik* VI: 1-328.
- 1938a = Ajanov G. „Osobeni dumi i izrazi v Malkotǎrnovskija govor”. *Rodna reč* IV: 186-189.
- 1938b = Karamandžukov Hr. „Vsekidnevni razgovori ot Rodopsko [dumi ot s. Čokmanovo, Smoljansko]”. *Rodna reč* IV: 171-179.
- 1942a = Mladenov St. „Iz govornoto bogatstvo na Severnite Rodopi i Malkotǎrnovsko”. *Rodna reč* IV: 189-195.
- 1942b = Ajanov G. „Osobeni dumi i izrazi v strandžanskija govor”. *Rodna reč* III: 134-140.
- 1943 = Ajanov G. „Osobeni dumi i izrazi v južnotrakijski i strandžanski govor”. *Rodna reč* III-IV: 144-147.
- 1955a = Hristov G. „Govorăt na s. Nova nadežda, Haskovsko”. *Izvestija na Instituta za bǎlgarski ezik* IV: 177-253.
- 1955b = Kabasanov St. „Govorăt na s. Momčilovci, Smoljansko”. *Izvestija na Instituta za bǎlgarski ezik* IV: 5-101.
- 1957 = Stojkov St. „Strandžanskijat govor”. *Bǎlgarski ezik* III: 205-215.
- 1962a = Gorov G. „Strandžanskijat govor”. *Bǎlgarska dialektologija. Proučvanija i materiali* I: 13-164.
- 1962b = Popgeorgiev Sr. „Iz leksikata na s. Češnegirovo, Plovdivsko”. *Bǎlgarska dialektologija. Proučvanija i materiali* I: 207-218.
- 1963a = Kabasanov St. *Edin starinen bǎlgarski govor. Tihomirskijat govor.* Sofia.
- 1963b = Kabasanov St. „Njakoi osobenosti v leksikata na s. Tihomir, Krumovgradsko”. *Bǎlgarski ezik* I: 28-35.
- 1965a = Stojčev T. „Rodopski rečnik”. *Bǎlgarska dialektologija. Proučvanija i materiali* II: 119-314.

- 1965b = Subašiev E. „Rečnik na dialektni dumi ot Smoljan”. *Rodopski sbornik* I: 261-268.
- 1967 = Kolev N. „Po-osobeni dumi v govora na s. Strahilovo, Svištovsko”. *Bălgarska dialektologija. Proučvanija i material* III: 293-315.
- 1970a = Kjuvlieva. V., Dimčev K. „Rečnik na Haskovskija gradski govor”. *Bălgarska dialektologija. Proučvanija i material* V: 53-105.
- 1970b = Stojčev T. „Rodopski rečnik”. *Bălgarska dialektologija. Proučvanija i material* V: 152-222.
- 1971a = Galanov D. „Za govora na širokolăčani”. *Rodopi* I: 29.
- 1971b = Stojkov St. „Govorăt na s. Mugla, Devinsko”. *Izvestija na Instituta za bălgarski ezik* XX: 3-90.
- 1971c = Bojadžiev T. „Rečnik na govora na s. Săčanli, Gjumjurdžinsko”. *Bălgarska dialektologija. Proučvanija i material* VI: 5-135.
- 1974 = Vrabie Em. „Iz leksikata na s. Široka lăka, Devinsko”. *V pamet na prof. St. Stojkov. Ezikovedski izsledvanija*. Sofia: 285-292.
- 1979 = Bojadžiev T. „Govorăt na trakijskite preselnici v s. Orešnik, Elhovsko”. *Bălgarska dialektologija. Proučvanija i material* IX: 3-78.
- 1982 = Černev T. „Govor. Rečnik”. *Stojkite. Istorija, etnografija*. Sofia: 200-215.
- 1983a = Stojčev T. „Rodopski rečnik”. *Rodopski sbornik* V: 287-353.
- 1983b = Bojadžiev, T. „Govorăt na selata Enikjoj i Gabrovo, Ksantijsko”. *Ezik i literatura* II: 35-42.
- 1984 = Koruev P. „Govor”. *Selo Gabrovo, Ksantijsko*. Sofia: 201-221.
- 1990 = Dimitrova-Todorova L. „Balkanskie zaimstvovanija v bolgarskih narečijah”. *Linguistique balkanique* XXXIII: 140-146.
- 1991 = Bojadžiev T. *Bălgarskite govori v zapadna (Belomorska) i Iztočna (Odrinska) Trakija*. Sofia.
- 1999 = Stančev D. *Rečnik na strandžanskija govor*. Burgas.

Inne źródła dialektalne

- Atanasov Sl. 1987. „Govor”. *Selo Nasalevci, Trănsko. Istorija, etnografija, govor*. Sofia: 225-375.
- Barbolova Z. 1999. *Imena za sădove v bălgarskite dialekti*. Sofia.
- Bešoviški D. 1897. „Material za bălgarskija rečnik ot Vraca i okolnostite”. *Sbornik za narodni umotvorenija, nauka i knižnina* XIV: 189-206.
- Bojadžiev T. 1970. „Iz leksikata na s. Dervent, Dedeagačko”, *Bălgarska dialektologija. Proučvanija i material* V: 223-243.
- Bojadžieva J. 1931. „Kjustendilskite polčani i tehniat govor”. *Izvestija na seminara po slavjanska filologija* VII: 181-329.
- Božkova Zl. 1962. „Prinos kăm rečnika na sofijskija govor”. *Bălgarska dialektologija. Proučvanija i material* I: 241-273.
- Čilingirov S. 1935. „Prinos kăm bălgarskija rečnik (dumi ot gr. Šumen)”. *Rodna reč* IV: 179-186.
- Denčev V. 1970. „Po osobeni dumi i izrazi v govora na s. Braknica, Popovsko”. *Bălgarska dialektologija. Proučvanija i material* V: 245-258.
- Dimitrova-Todorova L. 1983. „Proizhod na dve dialektni imena na rastenija”. *Bălgarski ezik* XXXIII: 330-331.
- Dimkova G. 1971. „Ezikovi osobenosti”. *Gostilica v minaloto i sega*. Sofia: 142-146.
- Evstatieva D. 1971. „Leksikata na govora v s. Trăstenik, Plevensko”. *Bălgarska dialektologija. Proučvanija i material* VI: 151-243.

We współczesnym języku bułgarskim funkcjonuje wiele zapożyczeń tureckich związanych z turecką kulturą materialną, organizacją wojskową i administracją, będących następstwem długotrwałych kontaktów językowych między Bułgarami a Turkami osmańskimi. Dotychczas uwaga badaczy koncentrowała się na wyrazach pochodzenia tureckiego, funkcjonujących w języku literackim. Niniejsza praca przyjmuje inną optykę, obierając za przedmiot badań zapożyczenia w bułgarskich dialektach południowo-wschodnich. Jej zasadniczą część stanowi słownik turcyzmów podzielony na grupy semantyczne, uzupełniony o analizę fonetyczną i morfologiczną. Celem było pokazanie bogactwa form i znaczeń wyrazów pochodzenia tureckiego zachowanych w dialektach, a zgromadzony materiał może stanowić podstawę do dalszych badań nad językiem bułgarskim i tureckim.

ISBN 978-83-8138-135-2

9 788381 381352